

Haklik Norbert

Délvidéki történetek

Egy változat a nemzeti önpusztításra: a szabadkai zsidóság története

(Dévavári Zoltán: *Egy elmesélhetetlen történet.
Impériumváltások, holokauszt, emigráció.*

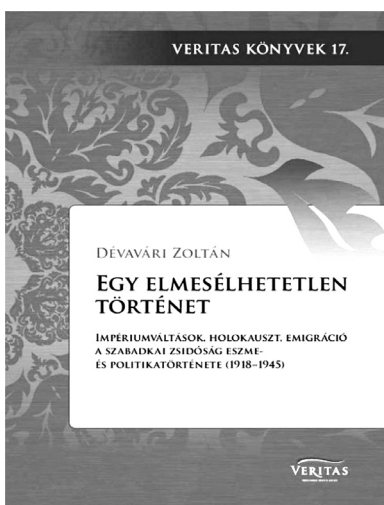
*A szabadkai zsidóság eszme-
és politikatörténete (1918-1945).*

Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár,
Magyar Napló, 2020.)

Merész vállalással indul Dévavári Zoltánnak a szabadkai zsidóság történetéről írott kötete. A könyv első mondatában a szerző nemcsak azt tartja szükségesnek megjegyezni, hogy munkája az „első, nyomtatásban is megjelent teljes monográfia” (9.), amely az észak-bácskai város zsidóságának történetét az első világháború végétől a második befejeztéig dolgozza fel, de arra sem mulasztja el felhívni az olvasó figyelmét, hogy műve mögött hét évig tartó levéltári kutatás áll, és merítése a forrásmunkákat illetően a magyar, délszláv és nemzetközi szakirodalmon kívül a korabeli magyar, szerb és horvát sajtóra is kiterjed. A szerző tehát rögtön a könyv felütésével magasra tornázza az olvasói elvárásokat. Dévavári azonban hamarosan tovább emeli a tétet: az előszóban később azt is kijelenti, hogy munkája során a Marc Bloch-i figyelmeztetés jegyében járt el, miszerint a történelmi adatok, források és tények összeillesztése önmagában még nem válik történetírássá, ezek az összetevők ugyanis „önmaguktól nem beszélnek, hacsak nem kérdezzük őket”. A szerző aztán így folytatja: „Az előttünk álló lapokon ezért ez a kötet személyesen szólítja kérdéseivel majd az utókor elé a szabadkai zsidóság históriájának jeles képviselőit, a történelemben a jó vagy éppen a rossz oldalán elveszett mellékszereplőit, a hétköznapi kisembereket, feltárva a gondolkodásmódjukat, tenniakarásukat, áldozatvállalásukat, tehetségüket vagy éppen tehetetlenségüket és tehetségtelenségüket, félelmeiket, esendőségüket, gyarlóságukat, egyéni sorsuk alakulását s tragédiáját, emberi mivoltukat és akár embertelenségüket is.” (11.)

Nem szerény célkitűzés. Azt, hogy van mögötte fedezet, rögtön nyilvánvalóvá teszi a monográfia első fejeztének monumentális és dinamikus indítása, amelynek első két bekezdésében rengeteg minden történik: Dévavári idézi a szabadkai hírlapíró-szerkesztő Fenyves Ferenc házasságkötéséről szóló újsághírt, valamint a város polgármestere, Bíró Károly ugyanazon a napon bejelentett lemondását. A következő oldalon berobog a vonat a szabadkai pályaudvarra a város utolsó magyar kormánybiztosával, Pleszkovich Lukáccsal, aki másnap – Dévavárinál még ugyanazon a mondatban – megtartja székfoglaló beszédét, miközben a compïègne-i erdőben egy vasúti kocsiban az antanthatalmak és a Német Császárság képviselői éppen a fegyverszüneti egyezményt írják alá. Nagyregénybe vagy epikus mozi-filmbe illő felütés, amely teljes természetességgel változtat a nagybetűs Történelem nagytotáljára, valamint a benne hosszabb-rövidebb ideig reflektorfénybe kerülő, vagy éppenséggel életük drámájával a történelemkönyvek lapjain – ezidáig – helyet nem kapó szereplők közelképe között. Egy oldallal Pleszkovich érkezése után Linder Bélával is begurul a vonat a szabadkai indóház elé, a következőn pedig már Vladislav Krupežević tüzérezredes, a megszálló szerb hadsereg katonai városparancsnoka rendelkezik a fegyverek beszolgáltatásáról, a cenzúráról és a kijárási tilalomról, hogy a fejezetet Fenyves Ferencnek a *Bácsme gyei Napló*ba írott beszámolója zárja. Dévavári tehát a monográfia nyitófejezetével már-már re-

gényírói erényeket felvillantva fest meg egy dinamikus és élményszerű korrajzot, mindemellett elindítja a sajtótörténeti szálát is, amely több okból is indokoltan jut kiemelt szerephez munkájában: egyrészt a szabadkai hírlapírás és kulturális élet főbb szereplői a város történetében is azok voltak, másrészt így a szerző arra is lehetőséget teremt, hogy könnyed eleganciával illeszthessen a főszövegbe a korabeli sajtótermékekből vett idézeteket: elvégre ilyenkor nem „csak” korabeli forrásokat idéz, hanem egyúttal narratívájának főszereplőit szólaltatja meg.

Déavári ugyanis alaposan ismeri a munkájában feldolgozott korszak szabadkai sajtóját, bármilyen nyelven lett legyen is írva az. Mivel a Monarchia széthullásakor a szabadkai zsidóság szinte egésze – az értelmiség, a hivatalnokok, a kis- és a középkereskedők, a gyárosok és a földbirtokosok – kultúrájában, nyelvében és mentalitásában a magyarsághoz kötődött, az impériumváltás során a magyarság helyi pozíciójának gyengítését célzó törekvések szinte elkerülhetetlenül hozták magukkal a zsidóság elleni hangulatkeltést is, amelyet Déavári ismét csak a korabeli sajtótermékekből vett idézetekkel tesz átélhetővé. A monográfus többek között a Mijo Mandić által szerkesztett *Neven* című lap azon cikkét is idézi, amely először „a zsidóknak a Tanácsköztársaságban játszott szerepével foglalkozott, majd ezzel összefüggésben azt ecsetelte, hogy a (zsidó!) kommunisták hogyan államosították (a zsidó!) Weiss Manfréd vagyont”, s végül ezzel a végkövetkeztetéssel zárult: „a zsidók most természetesen nyivákolnak és ordítóznak, de semmi sem segít. Nem is szabad nekik segíteni, megérdemelték a saját undorító sorsukat. Elvégre jó sokat loptak, most csak nyivákoljanak, vegyék észre, hogy milyen az. Próbáljanak meg ők is becsületesen dolgozni és élni. Nagyon gyorsan rá fognak eszmélni arra, hogy nem lehet egy éjszaka alatt milliókat keresni.” (22.)

A Mandić-féle pamflet jól érzékelteti, az impériumváltás után milyen impulzusok vezettek oda, hogy a szabadkai zsidóság egyértelműen a magyar nemzetiségi törekvések mögé tagozódott be. Ez eleinte nem tűnt ennyire magától értetődő választásnak. Déavári „»A gyűlölet tengerén fog úszni és maga is gyűlölni fog« – A dilemma” címmel egy teljes fejezetet szentel azon sajtóvita bemutatásának, amely során a *Bácsmegeyi Napló* hasábjain a legérintettebbek: a szabadkai zsidóság képviselői tárgyalták meg indulatoktól sem mentesen, mely érvek szólnak az éppen formálódó Magyar Pártba való betagozódás, valamint az önálló zsidó nemzetiségi politika, az asszimiláció vagy épenséggel a cionizmus mellett és ellenében.

Ami a vita fórumát illeti: a *Bácsmegeyi Napló* Fenyves Ferenc, valamint később a társredaktorává szegődött Dettre János főszerkesztésében napi 15-18 ezres példányszámú, jelentős véleményformáló napilappá vált, amely rendszeres szerzői között tudta például Jászi Oszkárt is. Déavári tehát okkal s joggal indítja el és követi végig monográfiájában a sajtótörténeti szálát, és a korabeli sajtóviták szemlézése nem csupán arra jó, hogy illusztrálja a korszak szellemi mozgalmait és dilemmáit. A *Bácsmegeyi Napló*ban zajló polémiák ugyanis nemcsak reagáltak a politikum történéseire, hanem tevékenyen alakították is őket: Jászi Oszkár „A magyar kisebbségek helyzete

az új államokban” című vezércikke, amely 1921. november 28-án jelent meg a lapban, válaszra készítette Dettre Jánost, és az így kibontakozó vita lett végül a magyarság önálló politikai szervezkedésének kovászává, amelynek eredményeképpen 1922 őszére létrejött a délszláv állam egészére kiterjedő Országos Magyar Párt. Ez félreérthetetlenül illusztrálja, hogy a zsidó értelmiségnek – köztük az országból koholt vádak alapján 1925-ben végül kiutasított Dettrenek is –, valamint a zsidóság belső vitáinak mekkora szerepe volt abban, hogy az impériumváltás sokkja után kibillentse a tehetetlenség állapotából a kisebbségbe került magyarság politikai önszerveződését. Ez persze azzal is járt, hogy a délvidéki magyar politika belharcai szinte azonnal a diskurzus fősodrába emelték az antiszemita szövegeket. A következő passzus például 1923. január 2-án jelent meg a szabadkai *Bácskai napló* lapjain:

„»[A] Magyar Pártot a zsidók csinálták, mégpedig a rossz zsidók, az igazi, jó zsidók, cionista zsidók azért nem tárgyalhattak a Magyar Párttal, mert az zsidó ugyan, de mégsem eléggé, mert nem áll cionista alapon. A Magyar Párt nem magyar párt, mert zsidók vezetése alatt áll, a zsidók ennél fogva sétáljanak ki a Magyar Párt vezetőségéből, vagy a magyarok ne közeledjenek a Magyar Párthoz, ne tekintsek azt a magyarság politikai szervezetének, mert az nem egyéb, mint azoknak a zsidóknak a gyülekezete, akik nem akarnak még ez idő szerint cionisták lenni, s mert valahová csak tartoznia kell az embernek, illetve a zsidó embernek, hát átmenetileg, ideiglenesen, de már előre megváltott átszállójeggyel csendesén várakoznak az alkalmas vonatra a Magyar Párt peronján.«” (35.)

Déavári gazdag idézetanyaggal illusztrált, alapos áttekintése kétséget nem hagy afelől: Szabadkán a zsidóság kulcsszerepet játszott az impériumváltást követő magyar nemzetiségi mozgalmakban. Miközben Zágrábban a Demokrata Párt félkatonai szervezetének antiszemita tüntetéseinek követelték a *numerus clausus* bevezetését, és küldték a zsidókat Palesztinába, Bácskában és a Bánátnak a délszláv államhoz csatolt részében már 1922-ben tömeges kiutasítások sújtottak zsidó családokat, Szabadkán pedig az év márciusának elején a rendőrség körbekerítette a zsinagógát, és ötven-hatvan hívőt tartóztattak le azzal az ürüggyel, hogy nem tudták igazolni személyazonosságukat. Hosszan lehetne még sorolni – és Déavári tematikus fejezetekben sorolja is – a példákat arra, hogyan játszott kulcsszerepet a két világháború között a szabadkai zsidóság a helybeli magyarság életében, önszerveződésében, lett legyen szó a sajtó-

ról, szeretetkórház-alapításról, a magyar nyelvű oktatásról vagy kulturális intézmények létrehozásáról is akár, a közösségre vonva a szerb nacionalista sajtó „judeomagyarok” elleni haragját.

A szabadkai történet tragédiája abban rejlik, hogy ezt a kiállást miként hálálta meg az 1941-ben bevonuló magyar hadsereg, valamint a Bácskában ismét berendezkedő magyar államhatalom.

A magyar csapatok érkezését, amely a vérontást, valamint a szerb irreguláris csapatok és ellenállók által végrehajtott lestámadásokat sem nélkülözte, rögvest követte a „csetnikgyanús” elemekkel szembeni tisztogató akció. Bő hónappal később, az 1941. május 20-án levezényelt újabb razzia már a „bújtogatók, csetnikiek, nagyszerb gondolat szóvivői, kétes szerb érzelmű zsidók” kategóriákat célozta meg. Háromszázhatvan letartóztatottat a palicsi internálótáborba hurcoltak a hatóságok, az utcai harcoknak és az azokat követő kivégzéseknek száznolcvanegy áldozata volt – mindeközben a honvédség hat főt veszített –, és ekkortájt kezdődtek Szabadkán az első kitoloncolások is, valamint az „önkéntes” – tehát preventatív – elköltözések. A bevonulást követően sem a konszolidáció időszaka következett. Érdemes erről szólva hosszabban idézni Dévavári kíméletlenül pontos megfogalmazását:

„A szabadkai zsidók többsége, akik a két világháború között számos alkalommal voltak kénytelenek ugyanúgy szembesülni az elnyomó szerb hatalmi állampolitikával, akárcsak a magyarok, az impériumváltás óráiban lelkesedéssel, nagy várakozással, egyenesen elégtételként fogadták a magyar honvédek bevonulását. Sokan közülük még magyar trikolórral is fellobogózták a házuakat. Azonban a várost 23 év után újra birtokba vevő magyar hatalom a szabadkai zsidókban már a bevonulás első percétől kezdve nem egy, csak a vallásában eltérő magyar közösséget látott, hanem egyenesen egy idegen, ellenséges faj képviselőit, akik ellen azonnal meg is kezdte a hatósági fellépések foganatosításának egész sorát. Az első órák naiv illúziója után, a magyarsághoz való kötődésétől függetlenül, a szabadkai, de a bácskai zsidóság egészének is szembesülnie kellett azzal a nagyon is fájdalmas realitással, hogy a magyar uralom újbóli kiteljesedése addigi sorsukban nemhogy lényegi javulást nem fog hozni számukra, hanem éppen ellenkezőleg: az addigiaktól is nehezebb és tragikusabb idők köszöntöttek be a már az első napokban kiteljesedő üldöztetéssel, kirekesztéssel, megalázással és jogfosztással.” (92–93.)

Fenyves Lajost (Makó, 1888. október 14. – Auschwitz, 1944), aki Fenyves Ferenc halála után

annak özvegyével, Baruch Erzsébettel a *Napló* (korábban *Bácsmegeyei Napló*) napilap tulajdonosa volt, már a bevonulás megkezdését követő ötödik napon fegyverrel kényszerítette egy magyar katonatiszt arra, hogy mondjon fel a család házi alkalmazottainak, egy nappal később pedig azonnali hatállyal betiltották a sajtóorgánumot, amelynek oly fontos szerepe volt a szabadkai magyarság önazonosságának megőrzésében a két világháború között. Április 28-án, tehát mindössze tizenhat nappal a bevonulás kezdetét követően a városi járőrök már a szabadkai zsinagógában razziaztak, és onnan internáltak huszonkilenc, vidékről menekült zsidót. Egy nappal később már Szabadkán is megkezdtek az internáló- és hadifogolytáborok felállítását.

Dévavári bőséggel idézi a letartóztatottak kérelmeit, valamint a családtagoknak a katonai parancsnoksághoz intézett petícióit, amelyek mind arról tanúskodnak, hogy a szabadkai zsidók kezdeti tragikus-naiv reményeivel szemben a legkevésbé sem hatották meg a magyar hatóságokat a szerb uralom alatt átélt zaklatások, sőt bebörtönzések és kínzások sem. A helyi nyomdaipar és sajtó viszonyainak teljes felforgatása következett: a Minerva nyomda élére kinevezett Léh László hatósági biztos egyenesen Fenyves Ferencné, Fenyves Lajos és Geréb Klára internálását kérte azzal az indokkal, hogy a *Napló*-ban emigráns kommunista zsidók dolgoztak, és „ezek irányították a magyar sajtót teljesen zsidó szellemben, kiirtva mindent, ami keresztény világnézet. Cikkek csak zsidómentalitásból és angol orientációban jelenhettek meg.” (110.) A hatóságokhoz ökölni kezdtek a kézzel írott, minden alapot nélkülöző névtelen feljelentések is. Az, hogy ezek nem csak Szabadka zsidó polgárai ellen irányultak, éppen arra világít rá: azon túl, hogy az események a magyar bevonulást követően a korabeli Magyarország menetrendjéhez igazodtak, a Trianonban elcsatolt, majd ismét megszállt területeken az ott berendezkedő katonaság, hivatalnokok és egyéb közszereplők helyismeretének hiánya kiváló alkalmat teremtett arra, hogy ki-ki hamis vádakkal próbáljon elégtételt venni korábbi sérelmeiért. (Zárójelben: elgondolkodtató, hogy azok az irodalmi művek, amelyekben nem kismagyarországi tollforgató, hanem a visszavett területeken élő, a helyi viszonyokat ismerő és abban létező kortárs szerző emlékezik meg a visszacsatolást követő „magyar világ” éveiről, szinte kivétel nélkül bőséggel taglalják az újonnan berendezkedő magyar hatóságok és hivatalnokok arroganciáját, inkompetenciáját és a helyi viszonyokat illető analfabetizmusukat – ebben Đorđe Lebovićtól Wass Albertig a legkülönbözőbb háttérű és világnézetű szerzők értenek egyet.)

Dévavári monográfiájának utolsó száz oldala tárnyilagos és alapos beszámoló azokról az eseményekről, amelyek a bevonuló magyar hadsereget piros-fehér-zöld trikolorral fogadó szabadkai zsidók leg-többjét az auschwitzzi gázkamrákig juttatták. A szerző nagy bravúrja abban rejlik, hogy – tárgyilagosan, tényszerűen, fennmaradt dokumentumokat idézve, és éppen emiatt roppant drámai erővel – egyéni sorstragédiák által teszi személyessé és átélhetővé a szabadkai zsidóság történetét. A Fenyves család visszatérő szereplője a monográfiának, és Dévavári Zoltán bőséggel idézi azokat a kérelmeket is, amelyekben keresztény szabadkaiak próbálták kiszabadítani a gettóból zsidó ismerőseik gyermekeit – ezekre a deportálást megelőző napokban az a sablonválasz érkezett, hogy a kérés „jelenleg nem időszerű”, azt követően pedig a hatóságok válasza rendszerint a következő volt: „a gettó megszűnt, így az ügy tárgytalan”. Annak érzékeltetésére pedig, hogy miként festett az, amikor ennél bővebbre szabták a hatóságok az elutasítás indoklását, szolgáljon a következő példa: „Wallentin Erna hajdújárású parasztsz-

szony június 9-én a fentiekben már többször említett Ingusz Sándor kisfiát próbálta meg a gettóból kimenteni. Kérelmét június 14-én a szabadkai aljegyző a következő indoklással utasította el: »Igy kellett határoznom, mivel őskeresztény nőknél elsősorban érezniük kell, hogy van a fronton küzdő katonák családtagjai, illetve gyermekeik között is megsegítésre érdemes keresztény gyermek. Sőt, ha becsületes keresztény nemzeti szocialista szemmel nézzük a mai háborút, bizonyára fog találni keresztény hadiár-
vákat is, akik jobban megérdemlik a segítséget, mint a nemzetközi zsidóság visszamaradott sarjai. Igazán meglepett fenti tárgyban adott kérés, hogy még a mai nemzeti szocialista államban akadnak egyének, akik a zsidók megmentésével foglalkoznak és elítélendő kérésükkel a hatósághoz fordulnak.« (197.)

Amiben a szabadkai zsidók története szintén különbözött a trianoni Magyarországra született sors-társaikétól, az a történet végjátéka volt. A bácskai városban 1944. október 10-én, rövid harcokat követően történt meg az újabb impériumváltás. Nyolc nappal később alakult meg a Zsidó Vagyon Bizottsága, amely hamarosan szabad kezet kapott a „zsidó vagyonok, illetve a zsidó tulajdonban lévő közingatlanok kezelésére”. (213.) A bizottság működése azonban nem tartott sokáig: november 21-én ugyanis érvénybe lépett a „Határozat az ellenséges vagyon állami kézbe való átmenetéről” címet viselő rendelet, amely „állami tulajdonná nyilvánította az ellenséges, ugyanakkor az ország területén található teljes zsidó vagyont is”. (216.) Így vették el a győztesek a megmaradt ezer szabadkai zsidótól is a méltó újrakezdés reményét, és kényszerítették többségüket szülőföldjük elhagyására.

Dévavári Zoltán hátravetett Prologusában vonja le a monográfiája végkövetkeztetését, amelynek utolsó előtti bekezdését érdemes teljes egészében idéznünk:

„Ami 1941 és 1944 között történt, az helyrehozhatatlan, az jóvátehetetlen, az nemzeti önpusztítás volt. A szabadkai zsidóság hangja elnémult, életereje eltűnt, s az újabb impériumváltás után, az összeomló világ kataklizmájában az ismét kisebbségi sorba került, az új államhatalom által megtizedelt szabadkai, de a bácskai és a bánási magyarság is, egyszer és mindenkorra, végérvényesen elveszítette azt az etnikai, kulturális, gazdasági, morális és polgári támaszt, hitet és erkölcsi tartást, amit a zsidóság 1941-ig jelentett és biztosított számára.” (220.)

Dévavári Zoltán monográfiája tehát újabb, évekig tartó kutatómunkával megalapozott, mindemllett az idézett dokumentumokban felvillantott sorsoknak és

26

sor- sz.	N é v	Anyja neve	szül.vál- év. lds.	fogl. lds.	Jakom.	Megjegyz.	Neme.
561.	Feldmann László	Marx Teréz	1932	isz. tanuló	Gyóni u.98.		F.
562.	Pellner Boriska	Spitzer Mária	1897	"	háztb. Gyóni u.58.		N.
563.	Pellner Sándor	"	1893	"	háztb. "	Erdőmunkás	F.
564.	Pellner Sándor- né Klein Amália	Dirnfeld Regina	1893	"	"	"	N.
565.	Fenyves Lajosné- Geréb Klára	Tauszlg Mariska	1897	"	Vámház u.7.		N.
566.	Fenyves Euzter	Geréb Klára	1929	"	tanuló	"	N.
567.	Öz. Dr. Fenyves Ferenoné Baruch Erzsébet	Laszky Franciska	1894	"	háztb. K. Zeigm. u.3.		N.
568.	Fenyves István József	Geréb Klára	1931	"	tanuló Vámház u.7.		F.
569.	Fenyves Péter	Baruch Erzsé- bet	1920	"	mérnök Zürich	külföldön tartózkodik	F.
570.	Fenyves Pál	"	1921	"	újságíró	K.M.Sz.	F.
571.	Fenyves János	"	1924	"	timár	"	F.
572.	Ferenc Zsuzsa	Donáth Mar- git	1912	"	ápolónő Botond u.13.		N.
573.	Feuer Judit	Fischer Rózsa	1928	"	tanuló Baross u.7.		N.
574.	Feuer Jánosné Fischer Rózsa	Roheim Etelka	1902	"	háztb. "		N.
575.	Özv. Feuer Adolf- né Fogar Laura	Mexner Szá- ni	1864	"	Osáky u.1.		N.
576.	Filgut Aladár	Wolf Erzsé- bet	1905	"	keresk. segéd. Gyóni u.10.	munkaszolg.	F.
577.	Filgut Aladárné Erdélyi Margit	Reichenbach Regina	1897	"	háztb. "		N.
578.	Filgut Lili	Erdélyi Mar- git	1933	"	tanuló "		N.
579.	Fillinger Mór	Glück Julia	1867	"	üveges Gyóni u.98.		F.
580.	Fillinger László	Weisz Mária	1911	"	bőrkr.s.	munkaszolg. fogságban	F.
581.	Fillinger László Hermann	Glück Julia	1869	"	vasuti ny. Láng u.12.		F.
582.	Fillinger Her- manné öz. Weisz Mária	Wandmann Hau- manné	1873	"	háztb. Láng u.12.		N.
583.	Fillinger Sándor	Weinberger Szerén	1901	rk. m. tisz.	Osáky u.4.	munkaszolg.	F.
584.	Fischer Szerén	Weisz Mária	1898	isz.	háztb. Horthy M. u.13.		N.
585.	Fischer Imre	"	1903	"	órás ék- szerész	munkaszolg. fogságban	F.
586.	Özv. Dr. Fischer Jákóné Poppz Aranka	Berger Bu- gónia	1877	"	háztb. Szegedi u.5.		N.

A szabadkai gettó névsorának 26. lapja,
benne a Fenyves családdal

történeteknek köszönhetően személyes és átélhető bizonyíték arra: a visszacsatolások következtében Magyarországhoz visszatért területeken – ahol a zsidóság több mint 93 százaléka vallotta magát magyar anyanyelvűnek –, a magyar hatóságok ténykedése éppenséggel a magyar identitású és kultúrájú lakosság arányát csökkentette. Ahhoz, hogy egyszer majd fősodorrá váljon a magyarországi közgondolkodásban egy olyan történelmi narratíva, amely a holokausztot és Trianont végre nem egymással szembenálló történelemszemléletek origójaként kezeli, még sokat kellene beszélni és írni minderről úgy, ahogyan Dévavári Zoltán teszi.

Egy majdnem magyar világirodalmi remekmű
(Đorđe Lebović: *Semper idem*
– *Egy gyermekkor krónikája*.)

Fordította: Radics Viktória.

Forum Könyvkiadó Intézet, Újvidék, 2021.)

A kortárs szerb sztárkritikus, Teofil Pančić szerint Đorđe Lebović posztumusz regénye, a *Semper idem* a huszonegyedik század szerb irodalmának első remekműve. Igaza van. Lehetne azonban a *Semper idem* éppenséggel a huszonegyedik század magyar irodalmának egyik remekműve is – többek között éppen arról szól a mű, hogy végül miért nem lett azzá.

Đorđe Lebović 1928-ban született a vajdasági Zomborban, Lebovics Györgyként. Gyermekkorát a magyar–szerb–horvát–bunyevác–sváb bácskai városban, valamint az akkor még szintén jóval multikulturálisabb Zágrábban töltötte. A zombori zsidó gyerekekhez hasonlóan magyarul és szerbül végezte tanulmányait, és *von Haus aus* hozta magával a többnyelvűséget: apja, Lebovics Pál, a zombori magyar színház rendezője a Duna bal partján épült Apatinból származott – akárcsak Ábrahám Pál, a híres operettszerző, akinek a tanítványa volt –, de a család ágai-bogai behálózták az egész egykori Monarchiát, Bácskától Zágrábon és Budapesten át egészen Bécsig. Lebovics György gyermekkorának éppúgy része volt a német anyanyelvű nevelőanya, mint a szlovák dadus.

A színdarabok, hangjátékok és filmforgatókönyvek sokaságát jegyző Đorđe Lebović – többek között ő írta a *Valter megvédi Szarajevót* című filmet is, a Magyarországon Šurda szerepében híressé lett Ljubiša Samardžić-tyal – nagyon is értett ahhoz, hogyan kell egy-két remekbeszabott bekezdésben átélhetővé tenni ezt a nyelvi, nemzetiségi és

vallási sokféleséget. A humort sem nélkülözve, például így:

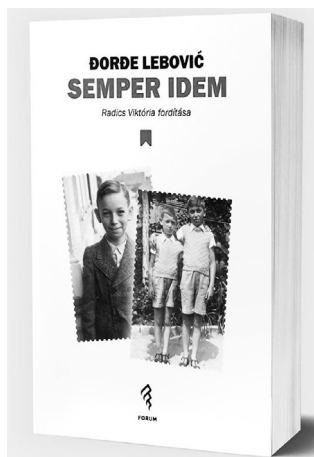
„Újkéri Teri többször is elvitt a Szent István-templomba vasárnapi misére. Szerettem hallgatni a templomi éneklést orgona- vagy harmóniumkísérettel. Én is megtanultam énekelni a *Te Deum laudamus*. Amikor a plébános megdicsért, hogy milyen muzikális vagyok és milyen szépen énekelek, Teri azt mondta neki, hogy a nővérenek a fia vagyok. Így aztán felfedeztem, hogy még az Isten házában is könnyedén lehet hazudni, pedig ott állítólag Ő lakozik. Megkérdeztem a pótnagynénémet, hogy kinek az istene lakik ebben a templomban, mire ő büszkén válaszolta, hogy »a katolikus Isten«. A kedvesemmel, Brankicával meg az édesanyjával a Szent János pravoszláv templomba jártam, és ebben a kis templomban egy alkalommal megismerkedtem az esperessel. Tőle is megkérdeztem, hogy kinek az istene lakik az ő templomában, mire azt válaszolta: »A pravoszláv, fiam.« Adolf papától már korábban hallottam, hogy a mi zsinagógánkban a zsidó Isten lakik, akit *Jabvé*-nak hívnak, csak nem szabad hangosan kimondani a nevét. Megkérdeztem, hogy miért nem, de a papa erre csak legyintett: »Az ördög tudja.« Legjobban Laura mamával szerettem az evangélikus templomba menni, a színházzal *srégen vizavi*, ahogy Adolf papa mondta. Persze a mamát is megkérdeztem, hogy kinek az istene lakik a kis templomban.

– Nem kérdezzük, hogy kinek az istene, mert egy az Isten – válaszolta.

– Én eddig hármat számoltam meg: a katolikust, a zsidót meg a pravoszlávot.” (185.)

A fenti idézetből persze az is kissejthet: bár ez a multikulturális közeg kiváltképp alkalmas arra, hogy nagy művészet táplálkozzék belőle, a történelmi tragédiák számára is remek táptalaj lehet. A huszadik század ugyanis elsősorban arról szólt Európában,

hogy megmutatta: a nyelvi, vallási és kulturális sokféleség olyan mifelénk, mint az a bizonyos pisztoly, amely, ha megjelenik a színen, akkor-előbb utóbb elsül. Ennek a történelmi tapasztalatnak Đorđe Lebović művében a zombori evangélikus templom bejárta feletti felirat válik a szimbólumává, amely egyúttal a regény címe is: Laura mama magyarázata szerint a „Semper idem” szintagma mögöttes igazsága abban rejlik, hogy a gonosz az, ami mindig ugyanaz, „mert az emberek nem hisznek többé Istenben és az isteni igazságszolgáltatásban. Többé nem

hiszik, hogy a jóért jó jár, a rosszért pedig súlyos büntetés.” (186.)

Am még mielőtt valaki azt hinné, Lebović könyvét a fatalizmus és a sötét tónusok uralják, tisztázzuk: a *Semper idem* derűs könyv, legalábbis igen gyakran az. Néha a nyelvek labirintusában eligazodni igyekvő családtagok gondoskodnak a helyzetkomikumról, és a kis Gyuri slágfertig megjegyzései is gyakran megkacagtatják az olvasót. István batya cinizmusba hajló bölcsessége – vagy bölcsességbe hajló cinizmusa – azt a gyors észjárású, öniróniától sem mentes humort képviseli, amit az angol *wit* szóval lehetne a leginkább jellemezni. A főhős-elbeszélő István batyával folytatott beszélgetései Istenről, emberségről és emberiségről ékkövei a regénynek. (Az író idősebb testvére, István egyébként éppen kritikus humorának köszönhetően élhette túl a vézskorszakot viszonylagos biztonságban: egy „jóakarója” feljelentését követően, miszerint állítólag Horthy sérelmére sütött el poénokat, bebörtönözték, és – legalábbis az ő ideiglenes otthonál szolgáló magyarországi büntetésvégrehajtó intézetben ez volt a helyzet – a börtönök személyzete és a cellatársak nem adták ki a zsidó rabokat.) A *Semper idem* megjelenése előtt, tehát életében elsősorban dráma- és forgatókönyvíróként jeleskedő Lebović műve bővelkedik eleven személyiségű, hús-vér szereplőkben, valamint remekül felrajzolt, családi komédiába illő jelenetekben, amelyek olykor a Mézga család patvarkodásától sem állnak távol (mint például a majdnem-milliomosság vígjátékba illő története az „Igazság” című fejezetben). Mindez nem tompítja a mű tragikumát, sőt: annál inkább átélhetővé teszi, mi minden veszett oda ennek a családnak a mikrokozmoszában a vézskorszakkal (Đorđe Lebović negyven rokona nem tért vissza a Baján át Auschwitzba vezető utazásból, ahová a visszavett Délvidéken a magyar hatóságok indították el őket).

Az olykor idilli, néhol komikus, gyakran pedig ezen minőségeket elegyítő beszámolót időről időre ómenszerű látomások szakítják meg, amelyek előre sejtetik az elkövetkezendő tragikus eseményeket. Ezekben rendre megjelenik valamiféle szellemalak – eleinte a Kőfaragó, olykor a dédnagypapa figurája, aki egyes családtagok szerint rabbi volt, mások szerint meg nem –, aki nem csak előrevetíti a küszöbön álló sorscsapásokat, de néha olyan jótanácsokkal is ellátja az elbeszélőt, amelyek hozzásegítik a megmeneküléshez. Ahogy közeledünk a soához, ezek a szellemalakok egyre valóságosabbakká válnak, mígnem a magyar hadsereg Zomborba való bevonulását követő jelenetben már nemigen lehet eldönteni, hogy valós, hús-vér szereplővel, vagy újabb látomással van-e dolgunk. Lebović Gyuri a tenispálya melletti bozótosnál egy döglött kutya teteme, valamint az eb gazdá-

jának holtteste mellett a Puskás emberrel folytatja le a következő párbeszédet:

„Megölték a csetnikek – irányította hosszú, görbe mutatóujját a homlokára.

Nem bírtam ki, kitört belőlem:

– De hisz ő szerb! Miért ölték volna meg a csetnikek?

A puszkás férfi oldalra fordította a fejét, talán hogy tüzetesebben szemügyre vegyen.

– Te is szerb vagy? – kérdezte.

– Én magyar vagyok – hazudtam habozás nélkül.

– Mi a vezetékneved?

– Újkéri.

– Tűnés haza! – kiáltott rám a régi ismerősöm. – Ma éjjel és holnap ne gyere ki a Házból!”

A következő néhány oldal azt is kiválóan példázza, hogyan válik ez az autobiográfia kordokumentum-má, például annak leírásakor, mit jelentett sok zombori számára a város „hazatérése”:

„Egész nap és másnap éjszaka is lövöldöztek. A második nap reggelén, amikor minden lenyugodott, a tisztek ellátogattak hozzánk, hogy áldomást igyának velünk. Közölték, hogy minden csetniket elfogtak vagy megölték. És valóban sok volt a meggyilkolt ember, igaz, nem voltak csetnikek. Városszerte holttestek heverték, különösen a bozótosban. A »láncos« piacon, az elkerülhetetlenül közelgő végre figyelmeztető napóra alatt vértócsában feküdt vagy egy tucat agyonlőtt szerb civil, köztük Hermann Ignác zsidó kereskedő. Szántó doktor, az újságíró, apám barátja, elvesztette a fiatalabbik fiát, a joghallgató Ivánt. Egy részeg magyar katona szuronnal hasba döfte.

Sok szerbet megölték. A csendőrök egy nagy ácszöveget vertek Dimitrije kereszttvivő esperes homloka közepébe, és ott hagyták feküdni a templomban, az ambó alatt. István batya ez alkalommal ezt mondta: »Isten ötödik parancsolata, a 'Ne ölj!' sok értelmezési lehetőséget kínál: kit lehet mégis megölni, és mely alkalmakkor válik az ölés Istennek tetsző cselekedetté.« Megkérdeztem tőle, hogy vajon a meggyilkolt emberek valóban csetnikek voltak-e. »Ha tényleg csetnikek lettek volna, a harc nem két napig, hanem két hónapig tartott volna«, hangzott a válasz. Adolf papa is hasonló állásponton volt: »Ugyan már, miféle csetnikek! Mesebeszéd! A múlt háborúban is rendeztek ezek ilyen véres orgiákat, hogy aztán a hősiességükkel dicsekedhessenek.« Mindezek után oda jutottam, hogy a felnőttek képesek hirtelen megbolondulni, egyenruhát ölteni és embervadászatra indulni. Az egyenruhás emberekről alkotott véleményem feljegyeztem a *Kék füzetem*be.

A csetnikek elleni diadalmas hadjárat másnapján megtudtam, hogy a saját körúti házukban kifosztották és megölték dr. Auspitz Rudolfot és a feleségét, Margitot, a két pudlijukkal és a két macskájukkal együtt. Csak a papagáj menekült meg, felröp-pent a közeli fára. A lombok közt megbújva magyar szavakat rikácsolt, amelyeket ezen a végzetes éjszakán tanult meg: »Büdös zsidók! Büdös zsidók!« (305.)

A kötet egyik legemlékezetesebb dramaturgiai csúcspontja a családtagok elhurcolását megelőző utolsó széderestét eleveníti fel, amikor az elbeszélő nagybátyja, Béla a *haggádá* olvasását félbeszakítva héberről magyarra vált – „hogymindannyian értsétek” (370.), mondja –, és a negyedik pohár ürítését követően éneklés helyett Ézsaiás könyvből olvassa fel a következő részleteket: „»És lesz a balzsamillat helyén büdösség, az öv helyén kötél, és a felfodrozott haj helyén kopaszság, a szép köpenynek helyén zsákruha, és a szépség helyén homlokra süttött bélyeg«”; majd: „»Akkor teremteni fog az Úr Sion hegyének minden helye fölé és gyülekezetei fölé nappal felhőt és ködöt, s lángoló tűznek fényességét éjjel«”; végül: „»És a nép a tűznek eledele lőn. A népek égetett mésszé lesznek, levágtott tövissekké; tűzben hamvadnak el.«” (371.)

Az önéletírás fő szövege, a primer elbeszélés – akárcsak Kertész Imre *Sorvtalanság*ában egy másik Gyurié, Kövesé – gyermeki nézőpontból beszéli el az eseményeket. Ez egyúttal arra is lehetőséget ad – és ezt a szerző maradéktalanul ki is használta –, hogy a mű bemutassa, miként alakítják a fiú személyiségét a korai veszteségek. Bravúros, mindemellett vérbeli posztmodern eszköz, hogy a gyermek perspektívájából előadott fejezeteket a *Kék füzet*ből vett idézetek szakítják meg – ebbe jegyezte fel a gyermek Lebovics György gyakran filozófiai természetű gondolatait –, hogy aztán előkerüljön egy bizonyos *Új Kék Füzet* is, amelynek bejegyzései arról szólnak, hogyan járta be a szerző évtizedekkel később gyermekkorának egy-egy fontos helyszínét. A szereplők némelyikéről az ezerkilencszázkilencvenes évek végén, „Gyermekkorom alakjai” alcímmel papírra vetett, néhány oldalas jegyzetek is megemlékeznek, amiből megismerhetjük a szerencsésebb szereplők soá utáni életútját is.

A gyermek Dórd Lebovics,
azaz Lebovics György

A lineáris önéletírást megszakító, ellenpontosító és kiegészítő szövegbeállítások használata azonban nem a „legposztmodernebb” fogása a *Semper idem*nek. Arról ugyanis a fordító, Radics Viktória gondoskodott, amikor a szerző halála miatt megíratlanul maradt utolsó négy fejezetet követően – amelyeknek csak a címét ismerjük, ezek szerepelnek is a könyvben – beleszerkesztette a kötetbe az *Auschwitzből haza* című interjút, amelyet Jaša Almuli készített Dórd Lebovics-tal 1991-ben. Ebből fény derül azokra az eseményekre is, amelyeket 2004. szeptember 22-én bekövetkezett halála miatt az alkotónak már nem volt alkalmunk beleírni az önéletrajzi regénybe.

Mindemellett – a Babits-féle *Isteni színjátéktól* eltekintve – talán ez az egyetlen olyan irodalmi mű, amelyet érdemesebb magyar fordításban olvasni, mint eredetiben. És nem csak amiatt, mert Radics Viktória átültetésében olyan természetességgel működnek Dórd Lebovics mondatai, mintha Lebovics Györgyöt hallanánk magyarul mesélni. Radics utószava ugyanis – meg merem kockáztatni – a legjobb a műfajban. Radics Viktória, maga is zombori születésűként, személyesen ismeri azokat a helyeket, amelyek megjelennek Lebovics önéletrajzi regényének bácskai fejezeteiben, ismeri a százhetven éves napórát a ferences rendház falán, amelynek vészjósló felíratát Lebovics szimbólummá emeli, és alkalmasint arra is jó érzéssel tud következtetni, hogy a szerbül írott regény melyik párbeszéde milyen nyelven hangozhatott el a valóságban. Annál empatikusabb és sokatmondóbb gesztussal pedig aligha tisztelegthetett volna a *Semper idem* fordítója a szerző előtt, mint hogy mindkét nyelven, Radics Viktóriaként és Viktorija Radičként is szignálta a prológust.

Még hosszan lehetne elemezni Dórd Lebovics *Semper idem*-ét. Biztosan fogják is majd sokan. Teofil Pančičnak a bevezetőmben idézett állítása ugyanis helytálló, sőt: talán az sem túlzás, hogy a *Semper idem* világirodalmi jelentőségű mű. Családrégény, emlékirat, holokausztregény, fejlődésregény, olykor fergegetes komédia, egyúttal rekviem egy mára már mindinkább egykultúrájúvá uniformizálódó világról – mindemellett önmaga metasövege, amelyből az is kiderül, miért nem egy Lebovics György nevű magyar, hanem egy Dórd Lebovics nevű szerb író remekművét méltatja a recenzens éppen.